

УДК 347.1

СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ

Сліпченко А. С.,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті досліджено точки зору вчених стосовно поняття цивільного обороту та виявлено його ознаки та сутність. Сформульовано поняття цивільного обороту. Обґрунтовано, що цивільний оборот – це правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої.

Ключові слова: оборот, сутність, ознаки, цивільний оборот, перехід, відчуження, правонаступництво.

Аннотация: в статье исследованы точки зрения ученых относительно понятия гражданского оборота и выявлены его признаки и сущность. Сформулировано понятие гражданского оборота. Обосновано, что гражданский оборот – это правомерное отчуждение или переход объектов гражданского права от одного лица к другому.

Ключевые слова: оборот, сущность, признаки, гражданский оборот, переход, отчуждение, право наследование.

Annotation: the article examines the points of view of scientists regarding the concept of civil turnover and identifies its features and essence. The concept of civil turnover is formulated. It is substantiated that civil turnover is a legitimate alienation or transfer of objects of civil law from one person to another.

Key words: turnover, gist, signs, civil turnover, transfer, alienation, legal investigation.

Процес пізнання людиною зовнішнього світу є складним та включає в себе різні етапи, форми, результати відображення дійсності. Поняття в цьому процесі є однією з основних пізнавальних форм і формою настільки характерною для інтелектуальної діяльності людини, що сама діяльність часто визначається як понятійне відображення дійсності. Мислити – це і значить відображати світ через поняття, за допомогою понять, у формі понять; це значить уміти оперувати поняттями [1]. Останні є своєрідними накопичувачами цілої системи знань про те чи інше явище, яке визначається. Причому, сам термін «поняття» використовується для позначення знань про суттєві ознаки предмета міркування, про його сутність [2, с. 37]. Поняття утворюються за допомогою виявлення ознак предмету міркування [3, с. 53]. У свою чергу, якщо поняття вже існує, то з нього можна виділити ознаки та сформулювати уявлення про сутність явища, що досліджується.

Поняття цивільного обороту в теорії права використовується досить широко [4] та є одним із найбільш загальних¹. Разом з тим, до теперішнього часу його розуміння й тлумачення у цивілістиці досить різні, а інколи і протилежні [5]. Очевидно, що завдяки появі нових визначень, поняття цивільного обороту може уточнюватися шляхом виявлення нових істотних ознак, вилучення з нього неістотних, встановлення обсягу, сутності самого поняття тощо.

Метою статті є виявлення ознак цивільного обороту через встановлення його сутності (поняття).

Існуючі точки зору щодо поняття цивільного обороту можна умовно поділити на декілька груп. Представники однієї з них розглядають його як сукупність норм за допомогою яких здійснюється та забезпечується задоволення різноманітних потреб людини шляхом розподілу праці, обмеженості індивідуальних засобів, сприяння інших людей [6, с. 581]. Інші вважають, що це сукупність певних цивільно-правових явищ. Але серед прихильників цієї точки зору також відсутня єдність щодо ознак явища. Цивільний оборот розглядають як сукупність: усіх цивільних [7, с. 10] чи лише майнових правовідносин [10, с. 71]; юридичних фактів (правочинів) [10, с. 71; 11, с. 33; 12, с. 24; 5, с. 436]. Частина дослідників стверджує, що цивільний оборот це не сукупність тих чи інших елементів, а процес (рух) переходу суб'єктивних прав та обов'язків [13, с. 69; 14, с. 46; 15, с. 40] та/або об'єктів [15, с. 40; 16, с. 44].

Аналізуючи наведені точки зору необхідно погодитися з думкою, що сутність цивільного обороту розкривається як сукупність норм, які забезпечують задоволення потреб певним чином [6, с. 581]. Але таке розуміння може мати місце лише в об'єктивному значенні. Саме таким чином розкриваються поняття, в об'єктивному розумінні, права власності [17, с. 273], права інтелектуальної власності [17, с. 367], зобов'язального права [18, с. 8; 21, с. 31] тощо. Та навіть у такому значенні це поняття є надто абстрактним, не містить у собі характерних ознак самого цивільного обороту і не розкриває його сутності, а тому потребує доповнення.

Розглядаючи цивільний оборот, як сукупність усіх цивільних правовідносин [7, с. 56; 8, с. 30; 9, с. 10], необхідно дійти висновку, що в нього мають входити не лише майнові, а й усі особисті немайнові правовідносини. Разом з тим, згідно зі ст. 178 ЦК України, не можуть знаходитися в обороті ті об'єкти, які є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Таку невід'ємність, відповідно до загальноприйнятої у науці цивільного права точці зору, мають особисті немайнові блага, а отже особисті немайнові правовідносини, об'єктами в яких є особисті немайнові блага, не повинні відноситись до поняття цивільного обороту. Наприклад, такі блага, як життя, здоров'я, свобода – це об'єкти цивільних правовідносин, але в силу своєї невід'ємності від особи, якій вони належать, останні не можуть бути віднесені до обороту. В протилежному випадку необхідно визнати, що правовідносини (особисті немайнові правовідносини), об'єкти в яких необоротоздатні, є частиною цивільного обороту.

Стосовно того, що цивільний оборот – це сукупність лише майнових правовідносин [10, с. 71; 7, с. 56; 5, 436; 9, с. 10; 4; 11, с. 33; 9, с. 10; 11, с. 33], необхідно зазначити, що частина прихильників цієї точки зору поділяє їх на відносини з приводу належності майна його власнику (речові), відносини з приводу переходу майна від одних осіб до інших та відносини з управління майном [9, с. 33]. Останні дві групи – це зобов'язальні правовідносини. Але такий науковий підхід вказує на необхідність віднесення до поняття цивільного обороту і абсолютних майнових правовідносин, що викликає певні суперечності при визначенні цивільного обороту. Так, вилученими з цивільного обороту вважаються речі, які не можуть переходити від одного суб'єкта до іншого в межах цивільно-правових відносин [22, с. 313]. У той же час, така неможливість переходу зовсім не значить, що самі блага нікому не належать. Їх власником є, зазвичай, держава [22, с. 313]. І якщо схилитися до думки, що абсолютні майнові правовідносини є частиною цивільного обороту, то правовідносини власності на об'єкти, вилучені з цивільного обороту також повинні бути віднесені до поняття цивільного обороту. У свою чергу, сама назва «об'єкти, вилучені з цивільного обороту», вказує, що ці блага вважаються невід'ємними від особи в силу прямої вказівки закону, а значить не можуть залучатися до цивільного обороту. Правовідносини з таким об'єктом не можуть розглядатися як такі, що входять до поняття цивільного обороту, оскільки останні вилучені з нього.

В юридичній літературі абсолютні майнові правовідносини справедливо віднесені до передумов та результатів цивільного обороту [23, с. 13; 24, с. 245]. Включення їх до цивільного обороту настільки збільшить обсяг його поняття, що воно перестане відображати свою сутність. У нього увійдуть і ті правовідносини, які відображатимуть статику, належність, присвоєність благ. Але така позиція свого часу була піддана критиці її противниками, які вважають, що цивільний оборот – це лише зобов'язальні правовідносини [25, с. 296-297; 26, с. 185; 27, с. 92]. Що ж до останньої точки зору, то серед вчених-цивілістів практично не виникає суперечки, що за своєю природою зобов'язальні правовідносини оформлюють перехід більшості об'єктів цивільних правовідносин від одних учасників (суб'єктів) до інших, забезпечують динаміку майнових відносин [28, с. 332]. Разом з тим, І. А. Полуяхтов обґрунтовуючи свою позицію стверджує, що ототожнення цивільного обороту та зобов'язань дуже збіднює поняття цивільного обороту, тому що виключає з нього речові договори, у межах яких майно одних осіб може надаватися іншим особам [13, с. 22], спадкування, інші види правонаступництва тощо. Більше того, на думку вченого, навіть виникнення зобов'язальних правовідносин ще не вказує, що майно переходить від однієї особи до іншої. І з цим важко не погодитись. Так, наприклад, у разі добровільного розірвання договору купівлі-продажу, ще до моменту його належного виконання, має місце виникнення зобов'язання, але обороту об'єкта цивільного права не відбувається. Виникнення зобов'язання без обороту об'єкта матиме місце й у випадку, коли за договором підряду результат виконаних робіт не може бути переданий замовнику, оскільки його втрачено в результаті дії непереборної сили.

Наведене дозволяє стверджувати, що самі по собі цивільні правовідносини (абсолютно всі або їх частина) ще не вказують на наявність цивільного обороту. Більше того, не можуть з ним ототожнюватися.

Розглядаючи ту точку зору, відповідно до якої цивільний оборот це сукупність юридичних фактів (правочинів) [10, с. 71; 11, с. 33; 12, с. 24], зазначимо, що необхідно лише частково погодитися з О. О. Красавчиковим, який свого часу зазначав, що юридичні факти самі по собі не приводять до руху об'єктів [25, с. 14]. Дійсно, сам по собі, наприклад, консенсуальний договір купівлі-продажу породжує лише зобов'язальні правовідносини, але не цивільний оборот. Останній виникає, за загальним правилом, з передачею речі, в межах цього договору. Лише належне виконання своїх обов'язків продавцем (передати річ) та покупцем (прийняти та оплатити) приводить до руху об'єкта та прав на нього, тобто до цивільного обороту. Не породжує цивільного обороту і такий юридичний факт, як протиправне завдання шкоди однією особою іншій, хоча і породжує деліктні зобов'язання. Очевидно, що рух об'єкта та прав на нього відбувається в межах безпосереднього відшкодування. Разом з тим, у межах деяких юридичних фактів відбувається цивільний оборот об'єктів. Наприклад, речові договори все ж таки тягнуть за собою рух об'єктів і прав на них від однієї особи до іншої. До таких можна віднести реальні договори дарування [30, с. 340], договори про встановлення сервітутів, емфітевзису, суперфіцію [31, с. 111], договори довірчого управління майном [35, с. 5] і т. п. Отже, виключення з цивільного обороту абсолютно всіх правочинів було б необґрунтованим [13, с. 22]. Причому таке твердження є справедливим не тільки стосовно правочинів, а й інших юридичних фактів. Так, приєднуючись до заперечень щодо ототожнення цивільного обороту з правонаступництвом [13, с. 38] В. А. Белов відзначає, що поняття цивільного обороту охоплює не тільки випадки вчинення деяких правочинів, а й випадки переходу об'єктів цивільних прав від одного суб'єкта до іншого на підставі інших юридичних фактів [32, с. 69]. Підтвердження наведеної думки знаходимо й у чинному законодавстві України. Наприклад, ст. 330 ЦК України передбачає, що майно, яке відчужене особою, що не мала на це відповідного права, переходить до добросовісного набувача (з переходом до нього права власності), якщо відповідно до ст. 388 ЦК України воно не може бути витребуване у нього. Також відповідно до ст. 333 ЦК України особа, яка збирала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, набуває їх у власність, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки. У чинному законодавстві України існують норми, які передбачають юридичні факти, в межах яких має місце оборот об'єктів та динаміка прав на них.

Разом з тим, необхідно визнати, що визначення сутності цивільного обороту, як сукупності усіх або частини юридичних фактів (правочинів), сформульоване з порушенням умови співрозмірності. Відповідно до цієї умови, обсяги того що визначає та того що визначається повинні збігатися, оскільки вони взаємозамінні. Але «сукупність усіх або частини юридичних фактів (правочинів)» (те що визначає) та «цивільний оборот» (те, що визначається) не однакові за обсягом. Вони не взаємозамінні. Адже твердження, що сукупність усіх або частини юридичних фактів (правочинів) – це цивільний оборот буде хибним. Не всі юридичні факти здатні породжувати цивільний оборот.

Містять певні вади і ті точки зору, відповідно до яких цивільний оборот розглядається лише як перехід прав (обов'язків) [33, с. 78; 31, с. 123]. Адже саме об'єкти цивільних прав здатні задовольняти потреби учасників

цивільних правовідносин. Для отримання правомірною доступу до них, на наш погляд, такі блага і залучаються до цивільного обороту. Рух (перехід) прав (обов'язків) лише оформлює динаміку об'єктів. Він є необхідною ознакою цивільного обороту, але недостатньою для його повного розуміння. Без динаміки об'єктів мета цивільного обороту не може бути досягнутою. На підтвердження наведеної думки можна навести приклад, коли власник, який за межами позовної давності не може застосувати виндикацію, передає своє право власності третій особі. Очевидно, що у цьому випадку буде мати місце перехід права (права власності). Але такий перехід без можливості отримати сам об'єкт втрачає для набувача глуд. Тому, рух об'єктів є необхідною ознакою визначення цивільного обороту. Більше того, і вітчизняний законодавець розглядає у якості об'єкта цивільного обороту не права, а об'єкти цивільних прав. Це прямо витікає зі змісту ст. 178 ЦК України. До речі такий підхід характерний не тільки для законодавства України. У ст. 129 ЦК Республіки Білорусь, ст. 116 ЦК Республіки Казахстан, ст. 129 ЦК Російської Федерації, ст. 7 ЦК Грузії, ст. 286 ЦК Республіки Молдова також передбачено у якості об'єкта цивільного обороту об'єкти цивільних прав.

Разом з тим, без правового оформлення (руху прав) фактичний оборот об'єктів також не здатен відобразити сутність цивільного обороту. На підтвердження виказаної думки можна зазначити, що в результаті крадіжки має місце перехід речі. Але до особи, яка таким чином заволоділа чужим благом, право на нього не переходить. І така динаміка об'єкта (без динаміки права) не може охоплюватися поняттям цивільного обороту. У якості додаткових прикладів можна навести оборот наркотиків, бойової вогнепальної зброї також не є цивільним, якщо відбуваються за межами правового поля.

Отже динаміка об'єкта є необхідною ознакою цивільного обороту, як і динаміка права на нього. Це як дві сторони однієї медалі. На нашу думку, без динамічних процесів блага правове оформлення обороту не тільки втрачає сенс, а стає неможливим тому, що оформляти нічого. У свою чергу, оформлення обороту об'єктів без фактичного обороту останніх повинно розглядатися фіктивним.

Аналіз чинного законодавства України дозволяє стверджувати, що законодавець також розглядає цивільний оборот у єдності обороту об'єктів та прав на них. Таку ж думку висловлено й іншими науковцями. Зокрема, в юридичній літературі зазначається, що у ст. 178 ЦК України законодавець розкриває поняття цивільного обороту як відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої у порядку правонаступництва, спадкування чи іншим чином. Отже, робиться висновок, цивільний оборот – це певний процес, рух. З одного боку – це рух об'єктів як таких. І він здійснюється лише шляхом відчуження або шляхом переходу благ. З іншого боку – це процес, у ході якого відбувається рух, динаміка прав. Адже рух цінностей, об'єктів здійснюється у порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином [31, с. 94].

Таким чином, під цивільним оборотом необхідно розуміти правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Саме у такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту, як правової категорії. Відчуження та перехід вказують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення (на динаміку суб'єктивних прав). Зважаючи ж на те, що кожен з елементів (динаміка об'єктів та динаміка прав) самостійно не містить у собі таких властивостей, які вони утворюють у взаємодії, можна стверджувати, що цивільний оборот – це система, що поєднує в одне ціле такі необхідні та достатні елементи, як динаміка об'єктів цивільного права та динаміка суб'єктивних прав на них.

Розкриваючи сутність цивільного обороту можна зазначити, що відчуження та перехід представляють собою сукупність прийомів, які дають можливість досягти певної мети. Оскільки, певні дії, прийоми, які дають можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось, позначаються терміном «способи» [36], то і відчуження та перехід необхідно розуміти, як способи цивільного обороту. У свою чергу, останні потребують юридичного оформлення. Тому, правонаступництво, спадкування або інший юридичний порядок є формами цивільного обороту.

Визначення сутності цивільного обороту, як певної системи елементів вказує на необхідність проведення подальших наукових досліджень їх змісту та взаємозв'язку. У свою чергу, виникає потреба визначення відмінних ознак таких видів динаміки об'єктів, як відчуження та перехід об'єктів, встановлення юридичних форм таких процесів. Це створить можливість перевірити ефективність норм права, які покликані регулювати цивільний оборот, визначити шляхи їх вдосконалення.

ПРИМІТКИ

1. Огляд літератури та критику відповідних точок зору щодо поняття радянського цивільного обороту див. у праці «Советский гражданский оборот (понятие и основные звенья)». «Вопросы гражданского, трудового права и гражданского процесса». – Ученые записки Свердлов. юрид. ин-та им. А. Я. Вышинского, т. V. М., Госюриздат, 1957, стр. 3 и сл., а також: Красавчиков О. А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система) / О. А. Красавчиков // Ученые труды Свердл. юрид. ин-та. Сер. «Гражданское право». – Т. 6. – Свердловск : Унив. тип., 1961.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мозгова Н. Г. Навчальний посібник для ВНЗ (рек. МОН України) / Н. Г. Мозгова. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2007. – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1529052740438/logika/zagalna_harakteristika_ponyattya.
2. Логіка для юристів : підруч. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 224 с.
3. Титов В. Д. Логіка : підруч. для студент. вищих навчальн. закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Тордєєва та ін.; за заг. ред. проф. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с.
4. Рожкова М. А. Применение в коммерческом обороте мировой сделки (Подготовлен для Системы Консультант Плюс, 2004) / М. А. Рожкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yurclub.ru/ibf/lofiversion/index.php/t75074.html>.
5. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції): монографія / В. Л. Яроцький. – Х. : Право. – 2006. – 544 с.
6. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Т. 1. – СПб., 1911. – 780 с.

7. Дозорцев В. А. Объекты права государственной социалистической собственности и их классификация / В. А. Дозорцев // Сов. государство и право. – 1949. – № 1. – С. 55–63.
8. Алексеев С. С. Выражение особенностей предмета советского гражданского права в методе гражданско-правового регулирования. Виды гражданских правоотношений и метод гражданско-правового регулирования / С. С. Алексеев // Антология уральской цивилистики. 1925–1989: сб. ст. – М. : Статут, 2001. – С. 7–53.
9. Чеговадзе Л. А. Избранные вопросы по курсу «Гражданское право России» : курс лекций / Л. А. Чеговадзе. – Н. Новгород, 2002. – 230 с.
10. Братусь С. Н. О понятии гражданского оборота : докл. на заседании сектора гражд. права ВИЮН / С. Н. Братусь // Сов. государство и право. – 1949. – № 11. – С. 71–78.
11. Эбзеев Б. Б. Гражданский оборот: понятие и юридическая природа / Б. Б. Эбзеев // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 32–38.
12. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права / Г. Ф. Шершеневич. – (По изд. 1914 г.) – М. : Спарк, 1994. – 335 с.
13. Полуяхтов И. А. Гражданский оборот имущественных прав: дис. ... канд. юрид. наук / И. А. Полуяхтов. – Екатеринбург, 2002. – 183 с.;
14. Словарь гражданского права / под общ. ред. В.В. Залесского. – М., 1998. – 304 с.
15. Чеговадзе Л. А. Структура и состояние гражданского правоотношения / Л. А. Чеговадзе. – М., 2004. – 542 с.
16. Астахова М. А. К вопросу о понятии гражданского оборота / М. А. Астахова // Бюллетень нотариальной практики. – 2006. – № 5. – С. 42–44.
17. Правова доктрина України : у 5 т. – Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнецова, С. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Х. : Право, 2013. – 760 с.
18. Цивільне право України : підруч. – У 2 т. – Т. 1. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
19. Цивільне право : підруч. : у 2 т. – Т. 1 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – 656 с.
20. Цивільне право : підруч. : у 2 т. – Т. 2 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – 816 с.
21. Цивільне право : підруч. : у 2 ч. – Ч. 2 / за заг. ред. В. А. Кройтора та Є. О. Мічуріна. – Х. : Харк. нац. у-т внутр. справ, 2013. – 814 с.
22. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. – Т. 1 / за відповід. ред. О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецова, В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 832 с.
23. Гражданское право: учеб. : в 4 т. – Т. 3 / отв. ред. Е. А. Суханов. – М., 2005. Обязательственное право. – 346 с.
24. Криволапова Л. В. Правовая специфика гражданского оборота / Л. В. Криволапова // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – № 6 (38). – 2012. – С. 244–247.
25. Красавчиков О. А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система) / О. А. Красавчиков // Ученые труды Свердл. юрид. ин-та. Сер. «Гражданское право». – Т. 6. – Свердловск : Унив. тип., 1961. – 824 с.
26. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: моногр. / О. О. Пунда. – Хмельницький : К., 2005. – 436 с.
27. Юридический энциклопедический словарь : 3-е изд., перераб. и доп. / под общ. ред. В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 2004. – VI. – 450 с.
28. Гражданское право Украины : [учеб. для вузов системы МВД Украины] : в 2 ч. – Ч. 1 / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. / под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. – 440 с.
29. Красавчиков О. А. Советский гражданский оборот (понятие и основные звенья) / О. А. Красавчиков // Ученые зап. СЮИ. Сер. Вопр. гражданского, трудового права и гражданского процесса. – М. : Госюриздат, 1957. – Т. 5. – С. 3–14.
30. Брагинский М. И. Договорное право. – Кн. 2 : Договоры о передаче имущества / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2000. – 800 с.
31. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : моногр. / С. О. Сліпченко. – Х. : Діса плюс, 2013. – 552 с.
32. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий / В. А. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. ; отв. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2007. – 542 с.
33. Рыбалов А. О. Экономические блага и гражданский оборот / А. О. Рыбалов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. / отв. ред. М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2007. – 542 с.
34. Сліпченко С. А. Оборозтоспособність об'єктів особистих немайнових прав, забезпечуючих соціальне буття фізического лица : монографія / Х. : ФОП Мічуріна Н. А., 2011. – 336 с.
35. Венедіктова І. В. Договір довірчого управління майном як форма реалізації правового інституту лівірчого управління майном в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. В. Венедіктова. – Х., 2003. – 19 с.
36. Словника української мови : в 11 т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/posib>.